

УДК 908(477):728.81/.82(477.44)

Юрій Роїк (м. Київ)

аспірант кафедри етнології та краєзнавства
історичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

E-mail : roikyuriy@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5968-8848>

Об'єкти оборонної архітектури Вінниччини: історія та сучасний стан

У статті проаналізовано основні аспекти фортифікаційного будівництва Вінниччини. Наголошується на необхідності вивчення та раціонального використання історичної спадщини регіону. На прикладі трьох замків з різним ступенем збереженості виявлено характерні риси архітектури споруд, причини створення об'єктів оборонного призначення та їх використання в різні часи. Визначено сучасний стан пам'яток, перспективи їх збереження та відновлення.

Ключові слова: Замки Вінниччини, Барський замок, Вінницький замок, Іванівський замок-палац.

Yurii Roik (Kyiv)

PhD student at Chair of Ethnology and
Regional Studies at the Department of History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail : roikyuriy@gmail.com

The castles of Vinnytsia region in history and nowadays

The article analyzes the main aspects of the fortification constructions in Vinnytsia region. It is emphasized on the need to study and rational use the historical heritage of the region. It were revealed the characteristic features of the architecture of buildings, the reasons for the creation of objects of defense purposes and their using at different times of the land on the example of three castles with varying degrees of preservation. The current state of the monuments and the prospects of their preservation and restoration were determined.

Key words: castles of Vinnytsia region, Bar castle, Vinnytsia castle, Ivanivtsi castle-palace.

Замки та фортеці Вінниччини сьогодні маловідомі широкому загалу. Причиною цього, перш за все, є незадовільний стан, в якому перебувають пам'ятки. Більшість оборонних об'єктів не збереглися до наших днів (Вінницький, Брацлавський, Шаргородський замки, Бершадська фортеця та ін.) або ж знаходяться в руїнах (Барський, Хмільницький, Озаринецький замки та ін.). Багато замків постраждало під час Національної революції 1648–1676 рр. Євтим Сіцінський, описуючи Озаринецький замок, зазначав: «Замки в цій частині Поділля були в багатьох поселеннях, як Ольчедаїв, Жван та ін., але тих замків, ні їх руїн-мурів не зосталося до наших

часів»¹. Та й ті, що збереглися, виглядають не найкращим чином, оскільки використовуються не за призначенням або занепадають (Іванівський замок-палац – школа інтернат, П'ятничанський замок-палац – адміністрація ендокринологічного центру, Шпиківський замок-палац – в занедбаному стані).

Зовнішній вигляд є важливим чинником, що впливає на популярність фортифікаційних споруд. Більшість збережених до сьогодні замків області, в порівнянні, для прикладу, з укріпленнями Західної України, більше схожі на палаці. Не менш важливою є проблема недостатнього висвітлення науковцями особливостей та значення

¹ Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: (іст.-археол. нариси) / Київ : Укр. Акад. Наук, 1928. С. 96.

фортифікаційних споруд регіону. Тому метою дослідження є аналіз об'єктів оборонної архітектури Вінниччини в контексті історії краю та сьогодення. Досягнення поставленої мети передбачає здійснення екскурсу в історію замків регіону, аналізу їхнього сучасного стану та перспектив подальшого використання.

Для збереження культурного об'єкту необхідне усвідомлення його значущості суспільством. Недооцінений замок має значно менші шанси на існування та збереження ніж суспільно та історично значимий². Саме науковці (історики, краєзнавці, археологи, пам'яткознавці) можуть визначити місце замку та його значення в історії як краю в цілому, так і конкретних населених пунктів зокрема.

До таких дослідників, перш за все, можемо віднести Юзефа Антонія Ролле та його працю «Подільські замки на молдавському кордоні»³. Особливе значення для нашого дослідження має третій том зібрання, в якому описуються міста Бар, Шаргород та Могилів. Свій внесок зробив і Михайло Грушевський в праці «Південноруські господарські замки в половині XVI століття»⁴. Знаходимо важливу інформацію в працях польських дослідників Олександра Пшездзецкого⁵ та Вавжинця Марчинського⁶. Наступним варто

згадати Віктора Гульдмана та його працю «Пам'ятки старовини Поділля»⁷. В ній автор описує різні пам'ятки культури, базуючись, передусім, на археологічних матеріалах. Важливим джерелом інформації є «Географічний словник Королівства Польського та інших слов'янських теренів»⁸. Значну роботу з дослідження замків здійснив Євтим Сіцінський в праці «Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.»⁹. Серед укріплень Вінниччини там представлені Барський та Озаринецький замки.

У другій половині XX ст. з'являються такі праці як «Пам'ятки містобудування та архітектури Української РСР»¹⁰ за редакцією Миколи Жарікова та «Історія міст і сіл Української РСР»¹¹ за редакцією Петра Тронька. Важливими є праці Дмитра Малакова¹². Велику дослідницьку роботу здійснив польський дослідник Роман Афтаназі, видавши фундаментальну працю «Матеріали до історій резиденцій»¹³, яка згодом була перевидана під назвою «Історії резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої»¹⁴. Територію сучасної Вінницької області охоплюють X та частково IX томи. Крім значної кількості опрацьованої літератури та джерел праця Афтаназі цінна наявністю знімків та малюнків описуваних об'єктів. За часів незалежності України вивченням

² Корнієнко В. Методика використання в туризмі пам'яток етнічної історико-культурної спадщини України / В. Корнієнко // Етнічна історія народів Європи. 2006. Вип. 21. – С. 119.

³ Rolle A. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich. T. 3. Żwaniec. Paniowce. Czarnokozińce. Bar. Mohylów. Szarogród. / A. Rolle. – Warszawa: Gebethner i Wolff; Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1880. – 300 s.

⁴ Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: ист.-стат. очерк / М. Грушевський. Киев : Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1890. 33 с.

⁵ Przedziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina: obrazymiejsciczasów / A. Przedziecki. – Wilno, 1841. – Т. 2. – 157 s.

⁶ Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczynski. Wilno, 1820–1823. Т. 2. 322 s.

⁷ Гульдман В. Памятники старины в Подолии / В. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1901. 401 с.

⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914 Т. 1–15.

⁹ Сіцінський Є. Вказ. праця. 99 с.

¹⁰ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Под ред. Н. Жарікова. – Киев : Будівельник, 1983. Том 2. 337 с.

¹¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область. Гол. ред. Тронько П. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.

¹² Малаков Д. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина / Д. Малаков. – М. : Искусство, 1982. 174 с. Його ж. По Восточному Подолью: от Жмеринки до Могилева-Подольского. – Искусство, 1988. 168 с.

¹³ Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji / R. Aftanazy. – Wyd. Instytut Sztuki PAN, 1986.

¹⁴ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Pod red. A. Baranowskiego / R. Aftanazy. – Wydawnictwo Ossolineum, 1991–1997. Т. 1–11.

замків Вінниччини займались Ольга Пламеницька¹⁵ та Лариса Виногородська¹⁶. Лариса Виногородська досі активно продовжує археологічні дослідження краю.

Джерелами досліджуваної теми можуть слугувати різноманітні архівні дані¹⁷. Важливим джерелом інформації є спогади подорожуючих, зокрема – Евлія Челебі¹⁸. Проте інформацію, отриману з праці Челебі, потрібно критично осмислювати, адже автор часто вдається до перебільшень. Інформативними є також зображувальні джерела. Джерелами інформації щодо зовнішнього вигляду оборонних споруд в другій половині XIX ст. є малюнки Наполеона Орди¹⁹.

Різні періоди в історії України представлені відмінними між собою оборонними спорудами. За часів Київської Русі й до XIII ст. для будівництва оборонних споруд використовувалось дерево. В XIII ст. матеріалом для будівництва починає слугувати камінь та цегла. Спочатку кам'яними ставали надбрамні вежі та вразливі місця укріплень. Деякі зміни відбуваються і в плануванні замків, оскільки з'являються геомет-

рично правильні у плані фортифікаційні об'єкти. Характерним для східнослов'янських укріплених міст було також забезпечення тісного зв'язку укріплень дитинця з укріпленнями самого населеного пункту²⁰.

Зважаючи на те, що для будівництва кам'яного замку чи фортеці потрібен час, значні матеріальні витрати і трудові ресурси, в XVI ст. все-ще переважають дерев'яні укріплення. Проте в результаті необхідності вдосконалення захисних споруджень від потужнішої зброї та у зв'язку з розвитком поселень²¹ в Україні починають з'являються і добре укріплені кам'яні замки. Не стала винятком і територія сучасної Вінницької області.

Цей період характеризується, з одного боку, постійними татарськими набігами, а з другого – поступовим заселенням території. Освоєння нових просторів стало можливим саме завдяки будівництву оборонних споруд. Спочатку це були державні «господарські» замки – невеликі укріплення, навколо яких виростали поселення. При виникненні небезпеки населення могло

¹⁵ Пламеницька О. Барський замок / О. Пламеницька // Військово-історичний альманах. – 2002. – № 2(5). – С. 100–107; Її ж. Початок мурованого будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. К., 1994. № 1. С. 39–57.

¹⁶ Виногородська Л. Вивчення укріплень Поділля XIII–XVIII ст. (за археологічними даними) / Л. Виногородська // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 79–87; Її ж. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. Вип. 17. Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. С. 35–40; Її ж. Археологічні дослідження Барської фортеці // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. До 520-річчя з дня народження Бони Сфорци та 120-річчя виходу у світ праці М.С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції / Міністерство освіти і науки України; Барський районний історичний музей; Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України; Вінницький обласний краєзнавчий музей. – Київ; Бар, 2014. – 349 с.

¹⁷ Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов...: [В 37 т.]. Киев, 1859–1914; Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк; Вступ. ст. М. Крикуна. Л., 2008. 1220 с.; Литовська Метрика. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко; Наукове товариство ім. Шевченка в Америці; Наукове товариство ім. Шевченка в Україні; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2005. 600 с.

¹⁸ Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины / Отв. ред. А.С. Тверитинова; Составитель А. Д. Желтяков; Предисл.: А. Д. Желтякова, Л.С. Тверитиновой, В.В. Мавродина. Институт народов Азии. – М., 1961. 340 с.

¹⁹ Наполеон Орда і Україна. Альбом. – Київ : Оранта Арт Бук, Львів : Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, 2014. 204 с.

²⁰ Логвин Г. Архитектура XIV – первой половины XVI в. / Г. Логвин // Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Том 06. Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV – первая половина XIX вв. / Г.Н. Логвин. Москва : Стройиздат, 1968. С. 343.

²¹ Рутинський М. Замковий туризм в Україні / М. Рутинський. Київ: Центр учбової літератури, 2007. С. 16.

ховатись і тримати оборону за стінами укріплення. В таких замках був ряд мінусів: тільки найближчі жителі встигали заховатись, якщо напад був раптовим; невеликі розміри обмежували вміщувальність споруди. Тому починають з'являться нові, більші та міцніші об'єкти. Їх розвитку сприяла зацікавленість як держави, яка надавала укріпленим містам привілеї, так і населення, оскільки від цього залежало збереження їхнього життя та майна²².

Для розуміння загальної картини історії та сучасного стану оборонних споруд Вінниччини розглянемо три замки, кожен з яких, за станом збереженості, представлятиме окрему категорію оборонних споруд: Вінницький – зруйновані замки; Барський – замки, від яких залишились елементи чи руїни; Іванівський – збережені замки.

До повністю зруйнованих замків належить Вінницький. В місті був не один замок, але більшість дослідників сходяться на думці, що вони ніколи не існували паралельно. Виходячи з цього, прийнято вживати назву в однині, уточнюючи про який замок йдеться – на Замковій горі чи на острові Кемпа. Перший був побудований приблизно в середині – другій половині XIV ст.²³. Основну інформацію про замок знаходимо починаючи з XVI ст., до того відомості про нього практично відсутні, за винятком поодиноких згадок щодо руйнування замку. Існує думка, що будівництво одразу двох замків почали Коріятовичі. Цю гіпотезу підтримували відомі дослідники Поділля О. Пшездзецький та В. Гульдман. Її спростовує М. Білінський, стверджуючи, що Коріятовичі, зазвичай, будували замки на підвищеннях. Таким місцем була Замкова гора, а не острів посеред Бугу. До того ж, будівництво замку, хоч і дерев'яного, справа затратна, тому нерационально було б будувати поруч два укріплення²⁴.

Дізнатись як виглядав замок можемо з ревізій 1545 та 1552 років. Їх дані дещо відрізняються, адже в ревізії 1545 року інформація подана в контексті побутових справ, а вже в ревізії 1552 року вона значно точніша та конкретніша. З першого опису королівського комісара Лева Патія дізнаємось, що замок був досить уразливим: «Не лише людей в час навали ворога нема де заховати та обороняти, а й худобу страшно заховати. Бо поки жив – такого простого і слабкого замку українського не бачив»²⁵. З опису 1552 року докладніше дізнаємось про укріплення. Замок був дерев'яний, з подвійними стінами, завдовжки 24 сажні, а завширшки – близько 20. Внутрішня частина старої стіни виготовлена з плоту на дерев'яних колах, обмащена глиною, зовнішня – з дубу. Між частинами стіни насипана земля. Поверх внутрішньої стояла ще одна стіна, покрита дубовим помостом. По периметру було 5 веж і одна башта перед воротами²⁶. Замок був побудований з дерева, що було причиною його частих руйнувань, особливо зважаючи на відсутність колодязя: «Колодязь в замку почато і пів сажня вибито в скелі, води не добуто»²⁷. В 1524 році укріплення спалили татари, після чого воно ще неодноразово відновлювалось. Тривало так до 1580 року, коли після чергового спалення замок більше не відбудовували.

Необхідність в захисті спонукала до побудови нового замку на острові на річці Підвенний Буг. Новий замок збудував староста Богуш Корецький. Проте і це укріплення невдовзі було вщент спалене. Після цього новий замок на тому ж місці будується особистим коштом брацлавського і вінницького старости Валентія Калиновського. Про вигляд замку дає уяву інвентар, складений 1604 р. з нагоди передачі замку у володіння В. Калиновському²⁸. Зі всіх боків острів

²² Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: ист.-стат. очерк / М. Грушевський. – Киев: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1890. С. 5.

²³ Малаков Д. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина / Д. Малаков. М.: Искусство, 1982. С. 14.

²⁴ Білінський М. Вінницький замок / М. Білінський. Вінниця, 1926. С. 5.

²⁵ Литовська Метрика. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко; Наукове товариство ім. Шевченка в Америці; Наукове товариство ім. Шевченка в Україні; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. С. 215.

²⁶ Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 7. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. К., 1886. С. 599.

²⁷ Там само. – С. 600.

²⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк; Вступ. ст. М. Крикуна. Л., 2008. С. 911–913.

був огорожений парканом, міст до замку в поганому стані, перед мостом – брама. На замковій площі стояла хата, а навпроти неї – комора, в якій зберігалась зброя. Біля комори стояла башта. В цілому, на відміну від попередніх замків, акцент ставився на земляні укріплення. Це запобігало спаленню дерев'яних стін. Новий замок значно менше піддавався руйнуванням²⁹.

В подальшому на території Вінниччини відбуваються події Національної революції 1648–1676 рр. Під час військової експедиції Мартина Калиновського 1650 року Вінницький замок став оборонним пунктом козаків на чолі з Іваном Богуном. Наступна згадка про замок припадає на 1750 рік й пов'язана з нападом загонів гайдамаків на укріплення, де ховалися купці-євреї. Після цього замок існував ще як мінімум до кінця XVIII ст, оскільки згадувався в ревізії 1789 р. та на плані Вінниці кінця XVIII ст. З часом загроза татарської навали все зменшувалась, замок втрачав своє основне призначення та поступово руйнувався³⁰. Вже в праці В. Марчинського 1822 року знаходимо наступну інформацію: «Обороняли місто два замки: один на острові, який річка Буг утворює зі східної сторони, інший позаду Бугу, в старому місті; від обох тих замків сьогодні нема і сліду»³¹. За відсутності потреби в обороні замок більше не відновлювався.

Як бачимо, до XVII століття замок відігравав одну з ключових ролей в історії міста. Тому потрібно досліджувати та популяризувати цю пам'ятку. В цьому напрямку проводиться досить активна робота. В 2005–2006 роках у Вінниці проводились археологічні дослідження під керівництвом кандидата історичних наук, наукового співробітника Інституту археології НАН України

Лариси Виногородської. Під час розкопок на Замковій горі було відкрито чотири ями, залишки шістьох споруд, у трьох з яких відкрито зруйновані черені печей. В одній з печей виявлено відкрите вогнище з горщиками, попередньо датованими XIII–XIV ст. Також у процесі дослідження виявлено фрагменти кераміки трипільського часу, фрагменти кераміки XIII–XV ст., монети і залізні вироби XIII–XVII ст.³² Були проведені розкопки на острові Кемпа, де стояв замок. В результаті виявлено залишки земляних валів, фрагменти кераміки XVI ст., у двох шурфах шар XVI–XVII ст., в якому також знайдено кераміку XVI ст., що підтверджує заселення острова в цьому столітті. Археологічні дослідження Вінниці відновились в 2013 році і тривають досі.

На сьогодні існує запропонований Центром історії Вінниці та Вінницьким історичним товариством початковий проект зі створення культурно-історичного комплексу на Замковій горі. Звісно, він потребує значного фінансування, проте його реалізація зможе бути прикладом успішного та раціонального використання історичної спадщини регіону³³.

Наступна категорія – замки, від яких збереглись елементи чи руїни. До цієї категорії відносимо замок в місті Бар, адміністративному центрі Барського району Вінницької області. Першопочатково поселення називалось на честь річки, яка його омиває – Рів. Вперше про місто згадується у грамоті, виданій Свидригайлом Ольгердовичем 1401 року³⁴. Згодом татарські набіги призвели до занепаду Рову.

Наступний етап розвитку міста пов'язаний зі Станіславом Одровонжем. Як вважає О. Пламеницька, саме Одровонж спорудив на протилежному березі річки новий замок в середині XV ст.³⁵

²⁹ Білінський М. Вказ. праця. С. 13.

³⁰ Там само. С. 15.

³¹ *Marczynski W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczynski. Wilno, 1820–1823. T. 2. S. 107.

³² *Виногородська Л.* Вивчення укріплень Поділля... С. 83.

³³ Яким може бути «Вінницький замок»: презентовано концепцію історико-туристичного комплексу. ГРАФІКА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vezha.vn.ua/yakym-mozhe-but-y-vinnyskyj-zamok-na-staromu-misti-prezentovano-kontseptsiyu-istoryko-turystychnogo-kompleksu-grafika/>.

³⁴ *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям) / Н. Молчановский. К : Типография Императорского университета св. Владимира, 1885. С. 267.

³⁵ *Пламеницька О.* Барський замок / О. Пламеницька // Військово-історичний альманах. – 2002. – № 2(5). – С. 100–107; Її ж. Початок мурованого будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. К., 1994. № 1. С. 100.

[Рис. 1. Проект-ескіз комплексу на місці Вінницького замку.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<https://vezha.vn.ua/yakym-mozhe-buty-vinnytskyj-zamok-na-staromu-misti-prezentovano-kontseptsiyu-istoryko-turystychnogo-kompleksu-grafika/>]

Її точка зору не співпадає з думкою Є. Сіцінського, який вважав, що замок на лівому березі Рова був побудований 1537 року за сприяння королеви Бони, дружини короля Сигізмунда I Старого³⁶. Остання викупила місто на краківському сеймі 1536–1537 рр. та перейменувала його в Бар. О. Пламєницька з діяльністю королеви пов'язує перебудову та відновлення старого, а не будівництво нового замку. Цю роботу було доручено старості Стражевському, перед яким стояло завдання відновити та модернізувати старі укріплення³⁷.

Не співпадають точки зору дослідників і щодо матеріалу, з якого був побудований замок. Є. Сіцінський вважав, що першопочатково замок був в основному дерев'яним, мурованим він став тільки з XVII ст. Стіни складались з подвійних барканів між якими насипалась земля³⁸. Такої ж точки зору дотримується Д. Малаков, приписуючи муроване будівництво Боплану³⁹. О. Пламєницька стверджує, посилаючись на

опис 1552 року, що вже на середину XVI ст. замок мав п'ять мурованих башт⁴⁰.

У головній башті знаходилась велика брама, каплиця та дзвін⁴¹. До міста в'їжджали через меншу браму, яка знаходилась в іншій башті. Навколо замку був викопаний рів з водою. Форма замку за планом нагадувала квадрат, схожий, завдяки бастіонам, на п'ятикутну зірку. Замок був найбільшим на Поділлі після Кам'янецького, мав площу понад два гектари⁴².

З від'їздом королеви Бони до Італії 1556 року починається занепад міста і замку, зокрема після татарського нападу 1558 року. Роботи з його відновлення ініціював Станіслав Конєцпольський, залучивши відомих фахівців того часу. Реконструкцію в 1630 році провів Боплан. 1640 року на території замку було споруджено арсенал. В подальшому споруда постійно переходила з рук в руки та зазнавала поступових руйнувань, починаючи з періоду Національної революції 1648–1676 рр. Разом з тим, ще в середині XVII ст.

³⁶ Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: (іст.-археол. нариси) / Є. Сіцінський. Київ: Укр. Акад. Наук, 1928. С. 89.

³⁷ Пламєницька О. Барський замок... С. 101.

³⁸ Сіцінський Є. Вказ. праця. С. 91.

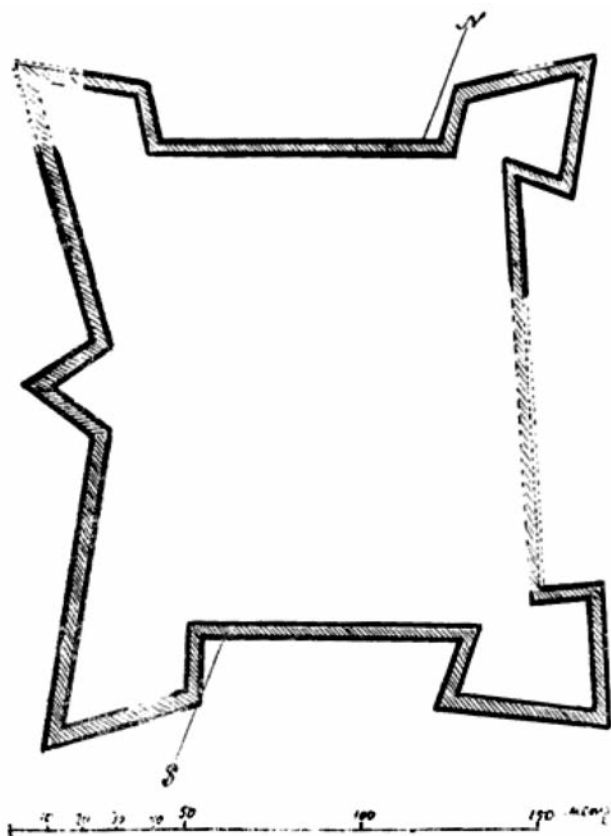
³⁹ Малаков Д. По Восточному Подолью: от Жмеринки до Могилева-Подольского. – Искусство, 1988. С. 40.

⁴⁰ Пламєницька О. Барський замок... С. 102.

⁴¹ Сіцінський Є. Вказ. праця. С. 91.

⁴² Там само. С. 95.

замок був добре укріплений, про що свідчать дані турецького мандрівника Е. Челебі 1656 року: “Кам’яний Бар – дійсно міцна фортеця. Вона значно краща за надзвичайно потужні фортеці, підпорядковані полякам, тому що має арсенал, гармати та облогові знаряддя. Її зовнішній посад великий і знаходиться в годині ходьби на краю оточеного лісами болота. Одна сторона його – велика паланка з укріпленою дамбою на краю болота, де [розташовані] всі дві тисячі критих тисом та іншими [матеріалами] будинків. Є близько восьмисот лавок і дванадцять чудових церков зі дзвонами”⁴³. Звичайно, дані про кількість будинків, лавок та церков викликають питання щодо достовірності цієї інформації. Значних руйнувань зазнало укріплення під час польсько-турецької війни 1672–1699 рр. 1702 року замок штурмували загони Семена Палія, а в 1768 р., після розгрому Барської конфедерації, замок взяли штурмом російські війська⁴⁴.

[Рис. 2. План Барського замку. Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: (іст.-археол. нариси) / Є. Сіцинський. – Київ: Укр. Акад. Наук, 1928. – С. 94.]

[Рис. 3. Руїни Барського замку. Наполеон Орда.

Наполеон Орда і Україна. Альбом. – Київ: Оранта Арт Бук, Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, 2014. – С. 127.]

⁴³ Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины / Отв. ред. А. С. Тверитинова; Составитель А. Д. Желтяков; Предисл.: А. Д. Желтякова, Л. С. Тверитиновой, В. В. Мавродина. Институт народов Азии. М., 1961. С. 55.

⁴⁴ Пламеницька О. Барський замок... С. 106.

На початку ХХ ст. на території замкового двору з'явився міський бульвар та парк. В середині століття на території замку було поховано радянських воїнів у братській могилі та встановлено пам'ятник⁴⁵. У 2007 році на території Барського замку та міста розпочалися розвідкові археологічні роботи під керівництвом Лариси Виногородської. На жаль, за браком фінансування розкопки швидко припинилися, так і не давши вичерпної відповіді на дискусійні питання щодо датування будівництва замку. Водночас, в процесі дослідження вдалось знайти цікавий археологічний матеріал. У південно-західній частині замку були знайдені фрагменти кераміки, скляних речей та залізних виробів, датованих XVI–XIX століттями. Також на глибині 1,4 м знайдено залишки торбинки з 11 свинцевими кулями для рушниці з нарізним каналом ствола другої половини XIX ст. На території східної башти до глибини 1,5 м йшли перемішані прошарки XVI–XVIII ст. В них знаходилась різночасова кераміка та речовий матеріал, переважно XVII–XVIII і XIX ст. Було знайдено багато залізних підборів від чоловічого взуття XVII ст., цвяхів, свинцевих куль, монет XVII–XX ст., фрагментів серпів та інших різних залізних предметів побуту. У першому розкопі зафіксовано фрагмент мурованої стіни з бутового каміння. Припускається, що вона відноситься до внутрішніх конструкцій споруди⁴⁶.

На жаль, до сьогодні від величних у свій час мурів замку zostались поодинокі руїни. Проте по периметру збереглися залишки оборонного поясу, а замчище досі практично не забудоване. Стосовно перспектив використання замку, то, передусім, варто було б довести до кінця дослідження, які припинилися ще 2008 року. Після проведення археологічних робіт, за умови належного фінансування, в цієї пам'ятки є всі можливості стати конкурентноспроможним продуктом на ринку місцевого історико-культурного туризму.

Остання категорія – відносно збережені замки, до якої відноситься Іванівський замок. Варто зауважити, що збережені замки Вінницької області більше нагадують замки-палаці, оскільки будувались чи остаточно перебудовувались тоді, коли загроза кочівників вже не була основною причиною їх створення. Про перехід від домінування замків до палаців чи замків-палаців в архітектурі Вінниччини О. Пшездзецький писав так: «Від замку Вінницького не залишилось і залишків, але натомість по всіх околицях з'являються палаці і замки...»⁴⁷.

Іванівський замок знаходиться в селі Іванів (Янів) Калинівського району. Роман Афтаназі вважає, що перший замок почав будуватись ще в 1410 році Адамом та Миколою Мишками⁴⁸. Замок неодноразово піддавався руйнуванням та відновлювався. В кінці XVI ст. власник поселення Гневош Стрижевський планував власним коштом перебудувати замок та просив короля Стефана Баторія надати привілеї поселенню. Про отримання відповідних привілеїв, а з ними і статусу містечка, було повідомлено в листі від 1 березня 1578 року: «А так ми, за ласки нашої королівської ... дозволили йому у тій власності Янові на Сниводі місто заснувати...»⁴⁹. Надані привілеї дозволили місту розвиватись і вже в 1596 році тут було побудовано новий замок.

Про архітектурні особливості замку свідчить зовнішній вигляд збереженої будівлі. До сьогодні збереглись чотири двоповерхові вежі (одна з них – в напівзруйнованому стані), які показують, що в плані замок мав форму чотирикутника. По периметру укріплення було оточене дамбами та ровом, чим досягалась відносна безпека, враховуючи те, що сам замок стояв на рівнині. Дитинець був замкнений мурами та стінами житлових і господарських будинків й височів на 7 метрів. Вхід в підземну частину веж був доступний тільки з двору. У північно-східній частині розміщувалась каплиця з великими готичними вікнами. На першому поверсі башт

⁴⁵ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Под ред. Н. Жарикова. – Киев: Будівельник, 1983. Том 2. С. 14.

⁴⁶ Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. Вип. 17. Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. С. 35–40.

⁴⁷ *Przedziecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina: obrazymiejsciczasów / *A. Przedziecki.* – Wilno, 1841. – Т. 2. С. 66.

⁴⁸ *Aftanazy R.* Materiały do dziejów rezydencji. Pod red. A. Baranowskiego / *R. Aftanazy.* – Warszawa 1991. – Т. Ха. С. 117.

⁴⁹ Документи Брацлавського воєводства... С. 207.

були отвори з обох боків. На верхньому поверсі вони були більшими й одночасно слугували вікнами⁵⁰.

Південно-західна вежа була увінчана зубцями, можливо, дещо пізніше. На другому поверсі, у виступаючому кутку, збереглась нависла вежа, імовірно, колишній спостережний пункт. У другій половині XVIII століття її отвори замурували і розділили овальними масивами, укладеними з боків у рамки іонічних колон. Поряд з бастіонами в хорошому стані збереглися ворота з елементами бароко⁵¹.

У XVIII столітті новий власник міста Адам Холоневський вирішує перебудувати замок в палац, який би поєднував стиль пізнього бароко та класицизму. Архітектор палацу, на жаль, невідомий. Будівля прямокутна в плані, приблизно 80 метрів завдовжки. Зовнішні стіни першого поверху палацу, а отже, і колишнього замку,

мають товщину 1.8 м⁵². Поруч висаджено парк, над створенням якого працював Діонісій Міклер⁵³. 20 листопада 1781 року в замку зупинявся Станіслав Август⁵⁴.

В 1917–1919 роках замок-палац постраждав в результаті революційних подій. Зі встановленням радянської влади і до тепер в будівлі розташовується Іванівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат.

Як бачимо, історія Вінниччини тісно пов'язана з оборонними спорудами. На жаль, багато замків були повністю зруйновані або дійшли до нас у вигляді руїн. Усвідомлення місцевими жителями важливості збереження наявних пам'яток є ключовим завданням в питанні використання історико-культурної спадщини, особливо за умов відсутності належного регулювання зі сторони держави. Активісти та ентузіасти можуть стати рушійною силою в процесі відновлення та

[Рис. 4. Янів. Наполеон Орда.

Наполеон Орда і Україна. Альбом. – Київ: Оранта Арт Бук, Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, 2014. – С. 129.]

⁵⁰ *Aftanazy R.* Op. cit. S. 119.

⁵¹ *Ibidem.* – S. 120.

⁵² *Ibidem.* – S. 120.

⁵³ *Томілович Л.* Історичні садиби Вінницької області: каталог / Держ. служба з питань нац. культ. спадщини, НДІ пам'яткоохорон. Дослідж./ Л. Томілович. – К.; Чернігів: Деснян. правда, 2011. – С. 59.

⁵⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914 – Т. III. – С. 423.

[Рис. 5. Янівський замок-палац. Сучасний вигляд.
Спадщина. Янов. Замок-палац Холоневських [Електронний ресурс].
– Режим доступу: <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/149420.html>]

популяризації історико-культурних об'єктів. Яскравим прикладом такої діяльності є місто Бар, де 25 травня 2019 року було проведено круглий стіл з питань збереження історико-культурної спадщини міста, обговорені питання по проведенню робіт зі збереження та реставрації замку. За ініціативи місцевого активіста Ігоря Лозінського протягом літа було проведено ряд толок з метою розчищення мурів замку від чагарників та підготовки до майбутніх археологічних досліджень.

Виходячи з досвіду європейських країн, навіть руїни, по мірі можливостей, можна відновлювати та залучати до різних сфер діяльності –

від культурно-просвітницької до туристичної. Для збереження замків області необхідно більше уваги приділяти їх вивченню. З метою подальшої популяризації в дослідженні зроблено спробу презентувати пам'ятки оборонного призначення Вінницької області. За станом збереженості замки було поділено на три категорії – зруйновані, у вигляді руїн, збережені. В рамках даного дослідження увага акцентувалась на характеристиці конкретного замку окремої категорії (Вінницький, Барський, Іванівський). Обраний підхід дав можливість в цілому ознайомитись з особливостями оборонних споруд регіону та окреслити вектори подальших досліджень.

References

Aftanazy, R. (1991). *Materialy do dziejow rezydencji*. Pod red. A. Baranowskiego / R. Aftanazy – Warszawa, T. Xa. – 518 s. [in Polish]

Arxiv Yugo-zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj komissiej dlya razbora drevnix aktov [v 35 tt.]. – Ch. 7. – T. I: *Akty o zaselenii Yugo-Zapadnoj Rossii*. – K., 1886. – 746 s. [in Russian]

Bilins'kyj, M. (1926). *Vinnyts'kyj замок / M. Bilins'kyj – Vinnytsia*, – 18 s. [in Ukrainian]

Cheleb, i E' (1961). *Kniga puteshestviya. Krym i sopredel'nye oblasti: Izvlecheniya iz sochineniya*

tureckogo puteshestvennika XVII veka. – Vyp. 1: *Zemli Moldavii i Ukrainy / Otv. red. A. S. Tveritina; Sost. avitel' A. D. Zheltyakov; Predisl.: A. D. Zheltyakova, L. S. Tveritinoj, V. V. Mavrodina*. Institut narodov Azii. – M., 340 s. [in Russian]

Dokumenty Bratslavs'koho voievodstva 1566–1606 rokiv / Upor. M. Krykun, O. Pidubniak; Vstup. st. M. Krykuna. – L., 2008. – 1220 s. [in Ukrainian]

Gul'dman, V. (1901). *Pamyatniki stariny v Podolii / V. Gul'dman – Kamenec-Podol'skij: Tipol'gafiya Podol'skogo gubernskogo pravleniya*, 401 s. [in Russian]

Hrushevskij, M. (1890) Yuzhnorusskiye hospodarskiye zamky v polovynе XVI veka: ist.-stat. ocherk / M. Hrushevskij – Kiev: Typ. Imperat. Un-ta Sv. Vladymyra, 33 s. [in Russian]

Korniyenko, V. (2006). Metodyka vykorystannya v turyzmi pam'yatok etnichnoyi istoriko-kulturnoyi spadshhyny Ukrayiny / V. Korniyenko // Etnichna istoriya narodiv Yevropy. Vyp. 21. – S.119–124. [in Ukrainian]

Lohvyn, H. (1968) Arkhytektura XIV – pervoy polovyny XVI v. // Vseobschaia ystoriya arkhytektury v 12 tomakh. Tom 06. Arkhytektura Rossyy, Ukrayny y Belorussyy XIV – pervaia polovyna XIX vv. / H. Lohvyn – Moskva: Strojyzzdat, s. 339–361. [in Russian]

Lytovs'ka Metryka. – Knyha 561: Revizii ukrains's'kykh zamkiv 1545 roku / Pidhotuvav V. Kravchenko; Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi; Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Ukraini; NAN Ukrainy. Instytut ukrains'koi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho. – K., 2005. – 600 s. [in Ukrainian]

Malakov, D. (1982) Po Braclavshine: ot Vinnicy do Tul'china / D. Malakov – M.: Iskusstvo, 174 s. [in Russian]

Malakov, D. (1988) Po Vostochnomu Podol'yu: ot Zhmerinki do Mogileva-Podol'skogo / D. Malakov – M.: Iskusstvo, 168 s. [in Russian]

Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczynski – Wilno, 1820–1823. – T. 2. – 322 s. [in Polish]

Molchanovskiy N Ocherk yzvestiy o Podolskoi zemle do 1434 hoda. (Preymushchestvenno po letopysiam) / N. Molchanovskiy – K.: Typohrafiya Ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra, 1885. – 424 s. [in Russian]

Napoleon Orda i Ukraina. Albom. – Kyiv: Oranta Art Buk, Lviv: Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka, 2014. – 204 s. [in Ukrainian]

Plamenyts'ka, O. (2002) Bars'kyj zamok / O. Plamenyts'ka // Vijs'kovo-istorychnyj al'manakh. – №2(5). – S. 100–107. [in Ukrainian]

Plamenyts'ka, (1994) O. Pochatok murovanoho budivnytstva na Podilli / O. Plamenyts'ka // Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy. – K., № 1. – S. 39–57. [in Ukrainian]

Przeddziecki, A. (1841) Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów / A. Przeddziecki – Wilno, 1841.– T. 2.–157 s. [in Polish]

Rolle, A. (1880) Podolskie na Kresach Multańskich. T. 3. Żwaniec. Paniowce. Czarnokoźnice. Bar. Mohylów. Szarogród. / Antoni Rolle – Warszawa: Gebethner i Wolff; Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1880. – 300 s. [in Polish]

Rutyns'kyj, M. (2007) Zamkovyj turizm v Ukraini. / M. Rutyns'kyj – Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 432 s. [in Ukrainian]

Sitsins'kyj, Ye. (1928) Oboronni zamky Zakhidnoho Podillia XIV–XVII st.: (ist.-arkheol. narysy / Ye. Sitsins'kyj – Kyiv : UkrAkad.Nauk, 1928. – 99 s. [in Ukrainian]

Tomilovych, L. (2001) Istorychni sadyby Vinnytskoi oblasti/ Derzh. sluzhbazpytannats. kult. spadshchyny, NDI pamiatkookhoron. doslidzh / L. Tomilovych – K.; Chernihiv: Desnian. pravda, 220 s. [in Ukrainian]

Vynohrods'ka, L. (2014) Arkheolohichni doslidzhennia Bars'koifortetsi / L. Vynohrods'ka // Bars'kazemlia Podillia: ievropejs'ka spadshchyna ta perspektyvy staloho rozvytku. Do 520-richchia z dnia narodzhennia Bony Sfortsy ta 120-richchya vykhodu u svit pratsi M. S. Hrushevs'koho "Bars'ke starostvo. Istorychni narysy XV–XVIII st.". Materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii / Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy; Bars'kyj rajonnyj istorychnyj muzej; Tsentr doslidzhennia istorii Podillia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Vinnyts'kyj oblasnyj kraieznavchyy muzej. – Kyiv; Bar, 349 s. [in Ukrainian]

Vynohrods'ka, L. (2008) Istoryko-arkheolohichni doslidzhennia Bars'koi fortetsi/ L. Vynohrods'ka // Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini: zbirka naukovykh statej. – Vyp. 17. – Kyiv: KhIK, Chasy kozats'ki, s. 35–40. [in Ukrainian]

Vynohrods'ka, L. (2010). Vyvchennia ukriplen' Podillia XIII–XVIII st. (za arkheolohichnymy danyamy) / L. Vynohrods'ka // Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: Zb. nauk. pr. – K.: IA NAN Ukrainy, 2010. – Vyp. 1. – S. 79–87. [in Ukrainian]

Pamiatnyky hradostroytel'stva y arkhytektury Ukraynskoj SSR. Pod red. N. Zharykova – Kiev: Budivel'nyk, 1983. – Tom 2. – 337 s. [in Russian]